

ВЕРТИКАЛЬ ТЕРОРУ: ДІЯЛЬНІСТЬ УМАНСЬКОЇ МІЖРАЙОННОЇ ОПЕРАТИВНО-СЛІДЧОЇ ГРУПИ НКВС У 1937–1938 РОКАХ

На підставі архівних матеріалів висвітлено події доби «великого» терору на Черкащині. Окрему увагу приділено специфіці та інтенсивності діяльності Уманської міжрайонної оперативно-слідчої групи НКВС.

Ключові слова: НКВС, Умань, «великий терор».

Розпочата за Йосипа Сталіна в середині 1930-х років у масштабах СРСР «велика соціальна чистка» мала охопити найвіддаленіші населені пункти радянської держави. Значну роль у забезпеченні вертикалі терору у 1937–1938 роках відводили тимчасовим чекістським органам – міжрайонним оперативно-слідчим групам НКВС (МРОСГ НКВС УРСР). Такий дієвий інструмент забезпечення масових операцій на Уманщині з'явився наприкінці весни 1937 р. Очолив Уманську МРОСГ НКВС УРСР колишній начальник IV відділу УДБ Управління НКВС у Київській області капітан держбезпеки Ісай Якович Бабич. До Умані І. Я. Бабич прибув у середині травня 1937 р. разом з оперативною групою у складі 5 осіб, до якої входили молодший лейтенант держбезпеки Олександр Сокоратович Томін та ін. Одразу по приїзду І. Бабич провів оперативну нараду зі співробітниками Уманського райвідділу НКВС і чекістами, що прибули з Києва. У своїй промові керівник міжрайонної оперативно-слідчої групи вказав на необхідність активізації зусиль із розгрому контрреволюційних формувань на Уманщині, спираючись на оперативні обліки та агентурні справи, і наголосив, що за обставин, які склалися, з арештованими не варто «панькатися».

«Соціально-економічне та політичне минуле» Умані та прилеглих до неї районів, які входили у сферу діяльності міжрайонної слідчої групи (Букський, Жашківський, Звенигородський, Маньківський, Підвисоцький *, Тальнівський, Тетіївський, Уманський, Христинівський райони Київ-

ської області та ін. – всього 12 районів) в уявленні відповідальних працівників обласного управління НКВС виглядало таким чином: «1. Умань – традиційний центр національно-освободительной боротьби українського народу на всем периоде истории, что не могли не использовать националистические контрреволюционные элементы. 2. В годы гражданской войны Умань и прилегающие районы являлись плацдармом формирования и оперирования различных крупных банд, в состав которых входили также в частности поголовно жители ряда сел и которыми был проведен ряд больших и зверских еврейских погромов (банда Дерашука достигала 10.000 участников, организационно представляла дивизию с наличием артиллерии и т. д.). 3. По Уманщине густая сеть сахарных заводов, в прошлом принадлежавшие заводчикам-полякам, эмигрировавших в Польшу. На заводах находились компактные массы поляков, старослужащих этих заводов. 4. Наличие в ряде районов костелов, костельного актива, национальных польских сельсоветов со значительной прослойкой единоличников. 5. Большое количество лесов, лесоразработок, где концентрировались лица, высланные из погранполосы по наличию компрометирующих материалов, т. н. “сто километровцы”. 6. Умань – бывший окружной, ныне культурный центр, продолжающий оставаться кустовым центром с сохранившимися связями районов, довлеющих к Умани. 7. В чекистском портфеле наличие ряда дел по связи с консульствами инразведок, а также о наличии националистических и повстанческих формирований» [1].

Аналіз «регіональної специфіки», на думку керівництва міжрайонної групи, мав викликати у місцевих чекістів переконаність у «необхідності

* У січні 1939 р. Підвисоцький район Київської області увійшов до складу новоутвореної Кіровоградської області. У липні 1959 р. цей район було ліквідовано, а територію розподілено між Голованівським і Новоархангельським районами Кіровоградської області.

напруги всіх сил та енергії у виконанні накреслених завдань».

Роботою Уманської МРОСГ зі складання «каталогу ворогів народу» І. Я. Бабич керував лише місяць. Відкликавши І. Я. Бабича до Києва, начальник УНКВС у Київській області Микола Давидович Шаров призначив керівником Уманської міжрайонної оперативно-слідчої групи начальника Уманського райвідділу НКВС капітана держбезпеки Соломона Ісайовича Борисова-Лендермана. Його правою рукою став Олександр Сократович Томін, який безпосередньо відповідав за слідство.

Спочатку група складалася з 10-12 працівників обласного апарату і місцевого райвідділу НКВС, та поступово з наростанням масових арештів кількість осіб, задіяних у слідстві, збільшилася до понад 100 осіб. Оперативно-слідча група упродовж періоду існування в Умані (весна 1937 р. – травень 1939 р.) готувала так звані альбомні списки, слідчі справи на розгляд Особливої трійки УНКВС у Київській області, Особливої наради, Військової колегії Верховного суду СРСР. У перші місяці діяльності міжрайонна оперативно-слідча група розгорнула широке слідство на базі агентурних справ. Для підвищення ефективності роботи влітку 1937 р. було проведено розмежування слідчих «за забарвленням справ» відповідно до об'єктів обслуговування оперативними відділами – секретно-політичний, контрреволюційний та особливий.

Навантаження на працівників Уманської міжрайонної оперативно-слідчої групи різко зросло з початком реалізації у серпні 1937 року так званої куркульської операції (оперативний наказ народного комісаріату внутрішніх справ СРСР № 00447 «Про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 р.). На першу декаду вересня 1937 р. уманською оперативно-слідчою групою на виконання наказу № 00447 було репресовано 983 особи, в тому числі за 1-ю категорією – 651 особу, за 2-ю категорією – 332 особи (з них куркулів – 489; карних злочинців – 269; контрреволюційного елементу – 225) [2, с. 337].

Секрет такої продуктивності «уманського куща» (так між собою називали оперсектор чекісти) полягав у тому, що начальники райвідділень НКВС, провівши арешти, самотужки здійснювали слідство, спираючись лише на покази свідків, позаяк визнання звинуваченим власної провини у проведенні підривної антирадянської діяльності службовими інструкціями не вимагалось. За таких обставин роль начальника Уманської міжрайонної оперативно-слідчої групи Олек-

сандра Томіна зводилась до того, що він щодоби концентрував у себе відомості про кількість завершених справ та передавав цю інформацію по телефону в Київ. Особливістю цієї та інших каральних акцій, ініційованих з московського центру, було дотримання наказу, згідно з яким прокуратура усувалася від нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство.

Дещо пізніше керівництво у розслідуванні проявів антирадянської діяльності на Уманщині було покладено на слідчу підгрупу, сформовану з начальників райвідділів НКВС. Нововведення полягали в тому, що арештованих осіб із різних міст та селищ, які входили до оперсектора, потрібно було доставляти до Уманського райвідділу НКВС, що негативно позначилося на роботі слідчої підгрупи. Через брак вільних кімнат у приміщенні райвідділу НКВС слідчі змушені були працювати у коридорах та закутках. Ситуація з досудовим розслідуванням ще більше ускладнилася, коли одночасно з розгортанням «куркульської операції» було отримано наказ НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р. про проведення арештів по «польській лінії».

За короткий період часу в уманську тюрму було доставлено рекордну кількість арештантів – близько тисячі осіб. «Перенаселення» спостерігалось і в камерах попереднього ув'язнення (КПЗ) при Уманському райвідділі НКВС. Довгий час уманські чекісти приховували інцидент, який стався наприкінці 1937 р. Внаслідок великого скупчення людей в КПЗ задихнулося п'ятнадцятеро ув'язнених. Співробітникам тюремного підвідділу вдалося врятувати лише 11 осіб, а четверо померло [3, арк. 25].

В умовах розгортання масштабної «соціальної чистки» в так званому уманському кущі стало зрозуміло, що навіть для прискореного та спрощеного слідства слідчій підгрупі вкрай не вистачає фахових працівників та відповідних приміщень. На прохання керівника слідчої підгрупи по лінії контрреволюційного відділу Любинецького чисельно посилити його підрозділ, керівництво обласного управління НКВС відкомандирувало до Умані співробітників, які були далекі від судочинства, а саме: курсантів шкіл міліції та школи Управління держбезпеки; працівників тюрем та обліково-статистичних підрозділів НКВС.

Проблему з дефіцитом слідчих у міжрайонній оперативно-слідчій групі по лінії секретно-політичного відділу Управління НКВС у Київській області запропонувало розв'язати за допомогою

Уманського райкому КП(б)У. У стислі терміни до Уманського райвідділу НКВС було мобілізовано 10 членів ВКП(б) з місцевої парторганізації.

Проте ані «кадрове підкріплення», ані ущільнення робочого дня з перенесенням основного часу у нічну пору, ані робота без вихідних не давали бажаного ефекту в «конвеєрній юстиції». Політика «підхльостування» керівництва НКВС процесу підготовки, реалізації та завершення масових операцій лише множила приклади правової вакханалії на місцях. Атмосферу, в якій працювали слідчі в добу «великого терору», начальник міжрайонної оперативної слідчої групи Соломон Борисов характеризував таким чином: «Из области очень крепко нажимали насчет окончания дел – в среднем в сутки надо было оформить и направить в Киев 75-100 и больше дел – бывали такие дни, что конвейером дела направлялись в Киев машиной и поездом. Телеграммы, звонки из Киева не давали возможности нормально поработать. Угрозы являлись той движущей силой, которая приводила к тому, что механически реализовывали материалы, лишь бы закончить быстрее дела» [3, арк. 30 зв].

Моральний і психічний стан своїх підлеглих під час масових політичних репресій досить яскраво описав начальник оперативно-слідчої групи Уманської МРОСГ Олександр Томін: «Работники доводились до состояния полусонных автоматов, не способных подчас даже мыслить. Характерным в этом отношении является известный эпизод, когда работник при встрече с другом, вместо обычного приветствия “здравствуйте”, которое он хотел сказать, механически задал вопрос “кто вербовал”? Этим возгласом “кто вербовал” была насыщена вся обстановка работы наших органов описываемого периода и этот возглас как реальная угроза в перспективе самому услышать его, преподносился руководством или со слов этого, так называемого руководства каждому, как сигнал к тому, чтобы воспринимать и исполнять, но не вздумать критиковать» [3, арк. 241].

Низька динаміка проведення репресивних акцій в «уманському куші» викликала занепокоєння обласного керівництва. Через два місяці роботи міжрайонної оперативно-слідчої групи до Умані прибула оперативна бригада співробітників Київського управління НКВС на чолі з капітаном держбезпеки Львом Йосиповичем Рейхманом (заступник начальника УНКВС у Київській області, який відповідав за оперативну роботу). Під час наради Л. Рейхман звинуватив уманську групу у «ліберальних вороже-ягодівських методах слідства». Після погроз арешту

всього складу міжрайонної оперативно-слідчої групи Л. Рейхман попередив, що прибула з ним бригада «продемонструє, як потрібно працювати по-новому», та залежно від вміння слідчих «перебудуватися» буде зроблено відповідні висновки.

Після від'їзду бригади Л. Рейхмана начальник оперативно-слідчої групи Уманського оперсектора Олександр Томін доклав чимало зусиль для інтенсифікації досудового розслідування «антирадянських злочинів». Враховуючи правову безграмотність значної кількості слідчих і жорсткі вимоги керівництва щодо розгляду та оформлення кримінальних справ, О. Томін розділив досудове розслідування на окремі етапи з вивільнення кваліфікованих слідчих від виконання окремих специфічних видів робіт (катування в'язнів, підшивки та нумерація справи, підготовка обвинувального висновку тощо).

З ініціативи О. Томіна та С. Борисова-Лендермана у кімнаті № 21, яка розташовувалася в нижній частині приміщення Уманського райвідділу НКВС, почали застосовувати масові допити арештованих. На завідувача «лабораторії» (так чекісти між собою називали кімнату № 21) О. Томін висунув начальника Маньківського райвідділу міліції Григорія Петрова. Таке «призначення» було продиктовано тим, що молодший лейтенант міліції був малоосвіченою людиною і більше користі мав би принести не в сфері діловодства, а в процесі «підготовки» підозрюваних осіб до написання «щиросердних зізнань» (тобто застосування психічного та фізичного методів впливу: погрози, образи, побиття, безперервне стояння допитуваного на ногах до 10-15 діб, влаштування так званих концертів, коли заарештованих примушували співати, танцювати, один одного бити [4, арк. 3]).

Про практику ведення слідства, яка існувала в Уманській МРОСГ у 1937–1938 рр., розповів слідчий УНКВС у Київській області Борис Наумович Нейман: «Когда я впервые приехал в октябре 1937 г. в уманскую опергруппу, мне было известно, что внизу здания, т. е. на нижнем этаже существует 21 комната, так наз. лаборатория, которой распоряжался нач. Маньковской милиции ПЕТРОВ. Эта 21 лаборатория из себя представляет комнату небольшой кубатуры, куда помещались арестованные по 30-40 чел. одновременно, даже это практиковалось по селам того или иного района, входящего в состав опергруппы и нач. ПЕТРОВ начинал разговаривать с арестованными, чтобы они дали показания о своей к.-р. деятельности и об участии в антисоветских организациях, причем установка ПЕТРОВА

была такава, хто хоче дати показання, піднімає руку, хто не хоче – отойти в сторону. Таким образом арестованным, поднявшим руки, тут же давался карандаш и бумага, они садились вокруг столов и писали показания. Кто показаний не давал, то простаивали в этой лаборатории по несколько дней и кроме этого со стороны ПЕТРОВА подвергались избиениям. После получения собственноручных показаний арестованных, ПЕТРОВ собрав все листки относил ТОМИНУ, а последний учинял надпись, кому из следователей кого допрашивать. Эта практика ведения следствия была санкционирована ТОМИНЫМ и БОРИСОВЫМ и являлась основным стержнем получения показаний от арестованных» [5, арк. 183].

Не приховував власної жорстокої поведінки щодо в'язнів і сам «господар кімнати № 21» Григорій Петров: «Примерно в ноябре 1937 г. меня вызвал к себе БОРИСОВ и ТОМИН, которые мне предложили в комнате № 21 организовать массовый допрос арестованных, для чего сказали, что в эту комнату заводил не менее 30 человек, арестованных и там их допрашивал. Я, выполняя приказание БОРИСОВА и ТОМИНА, в данной комнате устраивал разного рода “конференции”... В комнате № 21 работали еще такие лица: КРИВЛЕНКО – нач. Букского РО НКВД, ЧУМАК – нач. Маньковского РО НКВД, КОРОЛЬ – нач. Тетиевского РО НКВД, кроме этого к этой же комнате первоначально была прикреплена группа курсантов школы УГБ, а после их отъезда прикрепили группу милиционеров из Киева. Вся работа велась посменно. Все эти лица также, как и я, способом “конференций” допрашивали арестованных. Эта система заключалась в следующем: выстраивалась группа арестованных в 20-30 ч. и от них требовали показания, здесь же в присутствии всех арестованных применялись физические меры воздействия, первым дал повод к применению физических мер воздействия ТОМИН, который прямо заявил, что всех нужно “колотить”, как он выразился, т. к. без этого ни один из арестованных показаний не даст. В результате такой установки и требования БОРИСОВА и ТОМИНА, как я – ПЕТРОВ, так и остальные вышеперечисленные лица в массовом виде к арестованным применяли физические меры воздействия. Кроме этого с санкции БОРИСОВА и ТОМИНА, с целью быстрого сознания арестованных, применялся явно провокационный метод допроса, а именно: перед началом массового группового допроса, ТОМИН как мне, так и остальным вручал список арестованных, подлежащих допросу, в котором указывалось, что должен показать арестованный,

кроме этого указывалось, кем завербован арестованный, в какую именно к.-р. организацию, кого он завербовал. Имея такой конспект при допросе арестованного, ему прямо объявлялось, кем он завербован и кого он завербовал и в какую к.-р. организацию арестованные с тем, чтобы избежать физического насилия и издевательства, давали требуемые показания, называли лиц, которые им подсказывались. Таким образом в результате таких следственных мероприятий, арестованные с помощью следователей, работавших в комнате № 21 создавали различные к.-р. организации и объединения... Протоколов допроса я никогда не писал, в мою обязанность входило “расколоть” арестованных, что мной и делалось, протоколы писались следователями. Арестованные, которые находились в комнате № 21, как правило, все сознавались в своей к.-р. работе, за исключением отдельных единиц 1-2 чел. ...В Уманской оперследгруппе существовали утонченные меры издевательства над арестованными. Эти меры носили название “термометр”, закладывались палки под руку, измерялась “температура”, после чего арестованный избивался» [6, арк. 130–131, 133].

Після відкомандирування С. Борисова (березень 1938 р.) та О. Томіна (квітень 1938 р.) та призначення новим керівником Уманської міжрайонної оперативно-слідчої групи Василя Корнійовича Козаченка (кінець травня 1938 р.)* масові необґрунтовані арешти в «уманському кущі» не припинялися. Про численні факти порушення В. К. Козаченком «революційної законності» повідомив начальник Христинівського райвідділу НКВС Борис Нейман: «Примерно в июне 1938 г. в одном из сел Уманского района было убито 3 человека из актива села.

І. КОЗАЧЕНКО, являясь абсолютно чекистки безграмотным человеком и неопытным работником, единолично разрешил вопрос о раскрытии этого теракта. Таким образом, он затребовал у нач. милиции КОФФЕ списки всех подучетников, как уголовного элемента, лиц без определенных профессий, подозреваемых в проживании, якобы без паспортов и по списку, не анализируя, что на каждого есть компрометирующий материал, приказывал предпринять аресты через опертехнику, в связи с чем было арестовано по

* Начальником Уманської міжрайонної оперативно-слідчої групи В. Козаченко пробув до кінця жовтня 1938 р. Його змінив Іван Гнатович Бабиш, який керував «уманським кущем» лише до грудня 1938 р. Наступником І. Бабиша став молодший лейтенант держбезпеки Рябічев, який пропрацював до остаточного розформування групи в березні 1939 р.

моему без всякого основания свыше 100 чел., из числа которых он избивал до полусознания...

2. В разговоре с некоторыми начальниками РО НКВД КРИВЛЕНКО, ХРАПИНСКИМ и др., фамилий сейчас не помню, последние рассказывали, что у них имеется ряд дел по бывшим партизанам и сионистам, которые по распоряжению КОЗАЧЕНКО были арестованы без всяких оснований, только лишь по одним данным, что красные партизаны, 20 лет тому назад были сионистами. Эта категория арестованных относится к Умани.

3. Примерно в последних числах мая 1938 г. КОЗАЧЕНКО мне дал дело на арестованного СКАРБОВСКОГО, предупредив меня, что я должен от него во что бы то ни стало добиться показаний, что он польский шпион и получит сетку.

Получив это “следдело”, я убедился, что в нем никаких материалов, компрометирующих нет, имеются в деле д/ф* было заведено безосновательно, на основании 1-2 сводок с/с** не представляющих никакой ценности.

В выписке из оперативного листа на основании чего СКАРБОВСКИЙ был арестован, было указано, что он поляк, антисоветски себя проявляет, выдворен из погранполосы. В процессе работы со СКАРБОВСКИМ мной было установлено, что он украинец, бедняк, два родных брата его служат на командных должностях в РККА, из погранполосы он не был выдворен, а откомандирован, будучи на учебе в пограншколе, города не помню, являлся агентом погранотряда, при этом назвал свою кличку.

Допрошенные по делу свидетели о его “а/с деятельности” дали о нем положительную характеристику. Помимо этого он являлся секретарем комсомольской организации Уманского Райземотдела. На этом основании я написал рапорт на имя КОЗАЧЕНКО о немедленном освобождении СКАРБОВСКОГО, указывая свою точку зрения о возможности его перевербовки.

КОЗАЧЕНКО меня начал ругать, заявляя что я либерально отношусь к “врагам” и что обо мне он будет докладывать нач. УНКВД. Через 1-2 дня я все же добился от КОЗАЧЕНКО прекратить дело на СКАРБОВСКОГО, выписал постановление о его освобождении. Однако КОЗАЧЕНКО уже после подписанного постановления держал СКАРБОВСКОГО под стражей еще 1-2 месяца.

4. В июне 1938 г. КОЗАЧЕНКО меня вызвал к себе в кабинет и дал мне следдело на учителя ГОРБАНЯ, заявив, что он проходит по нес-

кольким показаниям, как участник к.-р. националистической организации, что это большой враг и его нужно стрелять. Ознакомившись с материалами следствия, действительно на него было 2 или 3 показания как на участника названной организации. Кроме этого из выписки оперативного листа было видно, что Горбань является сыном раскулаченного кулака, сам кулак, крупный националист. Работая с арестованным ГОРБАНИЕМ, несколько часов, последний ни на какие вопросы не отвечал и все время плакал.... Далее мной было установлено, что Горбань является агентом Уманского РО НКВД на протяжении нескольких лет вскрыл ряд к.-р. националистических формирований и по заданию РО НКВД в некоторых случаях являлся внутренником, что с нашими органами был связан до дня своего ареста... На этом основании я написал подробный рапорт нач. опергруппы КОЗАЧЕНКО с предложением ГОРБАНЯ из-под стражи освободить и одновременно поднять вопрос перед руководством УНКВД о привлечении к ответственности виновных в аресты ГОРБАНЯ.

КОЗАЧЕНКО обрушился на меня матом, начал угрожать наркомом и высылкой меня на Север, заявив, что дело он сам будет вести. Я КОЗАЧЕНКО заявил, что если он тронет ГОРБАНЯ, я сообщу о б этом в ЦК ВКП(б). Спустя пару дней КОЗАЧЕНКО мне сказал написать подробную записку в КОУ НКВД и выписать постановление об освобождении ГОРБАНЯ. Насколько мне известно, Горбань после постановления просидел больше месяца.

Вообще КОЗАЧЕНКО будучи в Уманской оперследгруппе проявил себя как пьяница, морально разложившийся человек. Систематически на каждом совещании запугивал оперсостав Наркомом и северными лагерями, заявляя работу каждого в отдельности буду рассматривать по количеству расколов, а у кого их будет мало, то буду информировать ДОЛГУШЕВА* или Успенского** и там на каждого имеется лицевой счет и будете получать по заслугам...» [7, арк. 183–190].

Крім грубих викривлень у слідчій роботі, в Уманській міжрайонній оперативно-слідчій групі мали місце численні факти мародерства серед членів бригади з виконання вироків над засудженими. Згідно з наказом наркома внутрішніх справ УСРР Всеволода Балицького від 9 липня 1935 р., смертні вироки виконувалися виключно в обласних управліннях НКВС співробітниками

* Олексій Романович Долгушев – начальник УНКВС Київської області.

** Олександр Іванович Успенський – нарком внутрішніх справ УСРР.

* д/ф (рос.) – дело-формуляр.

** с/с (рос.) – секретный сотрудник.

комендатури. У добу «великого терору» через масштабну соціальну чистку радянського суспільства у силових структурах Української РСР вже не було можливості страчувати «неблагонадійний елемент» в обласних центрах, тому периферійним керівникам радянських спецслужб доводилося запускати в дію місцевий конвеєр смерті. У другій половині 1937 р. начальнику Уманської міжрайонної оперативно-слідчої групи С. Борисову-Лендерману надійшло розпорядження керівництва обласного управління НКВС про проведення смертних вироків у місті Умань. Для цих цілей було пристосовано підвал на території господарського дворища Уманського райвідділу НКВС (в якому було 3 приміщення), а також окреме приміщення колишньої взуттєвої майстерні неподалік від підвалу.

Початок процедури умертвіння «ворогів народу» на території Уманського райвідділу НКВС припадає на жовтень 1937 р. Розстріли восени 1937 р., на переконання начальника слідчої групи Уманської міжрайонної оперативно-слідчої групи Олександра Томіна, проводилися «нечасто один раз в 3 дні» [6, арк. 41]. Персональну відповідальність за виконання смертних вироків було покладено на начальника Уманської МРОСГ С. Борисова-Лендермана. Усі підготовчі роботи розстрільних акцій лягали на плечі начальника Уманської тюрми Самуїла Мойсеевича Абрамовича. До обов'язків останнього належало фотографування осіб, які підлягали розстрілу, і транспортування їх на територію райвідділу НКВС, а саме до приміщення колишньої взуттєвої майстерні (з метою конспірації особам, яких направляли до місця страти, повідомляли, що вони відбувають на етап, та видавали приблизно 10 крб).

Перед виконанням вироку начальник Уманського райвідділу НКВС С. Борисов-Лендерман особисто перевіряв осіб, засуджених до вищої міри покарання, за анкетними даними та фотокартками. Після перевірки засуджених по одному відводили до підвалу і там виконували вирок.

Про порядок виконання смертних вироків в Уманському райвідділі НКВС дізнаємося зі свідчень учасника розстрільної команди Бориса Неймана: «Нач. Уманського РО, он же нач. межрайследгруппы БОРИСОВ, с получением списков арестованных из КОУ НКВД, осужденных к расстрелу, частично каждый вечер иногда через несколько вечеров давал от себя списки нач. тюрьмы г. Умани АБРАМОВИЧУ, примерно на 40-50 ч. осужденных к расстрелу, для доставки таковых в РО, обыкновенно к 10 часам вечера.

Осужденные к расстрелу привозились в одну из комнат двора РО. БОРИСОВ примерно к 11-12 ч.

ночи лично сверял по списку, присланному из КОУ НКВД, сверяя тщательно их фамилии, имя и отчество и другие установочные данные.

После окончательной проверки осужденных к расстрелу, им объявлялось, что они идут на этап, а сейчас пройдут пропускник, баню. Таким образом, оперативные сотрудники каждый раз водили по одному в подвальное помещение, где приводились в исполнение приговора.

Приведенный осужденный к расстрелу в подвальное помещение никаким репрессиям не подвергался, а нач. тюрьмы АБРАМОВИЧ предлагал каждому в отдельности сдавать имевшиеся при них деньги, которые ложил к себе в карман плаща, после указанного осужденному предлагали раздеваться до белья, а затем он выводился во вторую комнату подвального помещения где над ним приводился приговор в исполнение» [6, арк. 41].

Під час виконання смертних вироків були й неочікувані ситуації. Начальник Уманської тюрми Самуїл Мойсеевич Абрамович пригадував, що в учасника розстрільної команди Б. Неймана «при стрільбі траплялися рикошети і за для уникнення нещасних випадків я його один раз вигнав» [7, арк. 127]. Восени 1937 р. мав місце випадок, коли один із засуджених під час виконання смертної кари накинувся на Самуїла Абрамовича та завдав йому серйозні травми лівої руки [8, арк. 21].

У розпал масових репресій 1937–1938 рр. до процедури виконання смертних вироків окрім штатних катів (комендантів та співробітників внутрішніх тюрем ОДПУ-НКВС) почали долучати рядових оперативників НКВС і навіть фельд'єгерів. Зокрема, до складу розстрільної команди при Уманському райвідділі НКВС у другій половині 1937 р. – на початку 1938 р. входили: начальник місцевої тюрми Самуїл Абрамович (особисто керував виконанням вироків над засудженими за 1-ю категорією), комендант райвідділу НКВС Карпов, оперуповноважений секретно-політичного відділу УНКВС Київської області Данилов, шофер Уманського райвідділу НКВС Микола Зудін, вахтер райвідділу НКВС Омелян Кравченко, фельд'єгер Уманського райвідділу НКВС Петро Верещук [9, арк. 17] та ін.

У розстрілах «ворогів народу» в Умані у жовтні–грудні 1937 р. періодично залучалися: прикомандирований Київським управлінням НКВС Борис Нейман, в обов'язки якого у складі Уманської оперслідчої групи входило оформлення кримінальних справ на завершальній стадії слідства [5, арк. 183]; начальник Маньківського райвідділу міліції Григорій Петров; співробітники

особливого відділення військової частини № 4685, розквартированої у місті Умань – молодший лейтенант держбезпеки Леонід Щербина та сержант держбезпеки Піванов.

Після страти (мали місце випадки наруги над тілами загиблих жінок [3, арк. 21]) та прибирання трупів (тіла розстріляних вивозили на трьох автомашинах до місцевого цвинтаря) в уманському райвідділі для учасників розстрільної бригади влаштовували сніданки зі спиртними напоями. У застіллі брали участь керівники Уманської міжрайонної оперативно-слідчої групи Соломон Борисов-Лендерман та Олександр Томін.

Запущений маховик репресій мав не тільки сприяти санатції радянського суспільства, а й примножувати матеріальне становище працівників органів держбезпеки. На основі архівних документів можна стверджувати, що деякі співробітники Уманського відділу НКВС власну участь у страті «ворогів народу» розглядали як додатковий заробіток.

Незаконне присвоєння грошей, годинників, одягу засуджених оперуповноважений особливого відділення військової частини № 4685 молодший лейтенант держбезпеки Леонід Щербина пояснював власною неадекватною поведінкою, зумовленою тим, що «кожна операція по виконанню вироків над засудженими ворогами народу супроводжувалася попередньо організованими вечоринками з випивкою» [9, арк. 6].

За свідченням учасника розстрільної команди фельд'єгера 2-го розряду при Уманському райвідділі НКВС Петра Верещука, «Абрамович каждый раз как только были расстрелы брал себе на машину по 2-4 мешка разной одежды и увозил домой... Причем для того чтобы остальные лица причастны к исполнению приговоров не предъявляли недовольства по отношению мародерства Абрамовича, последний часто, а иногда и периодически исполнителям давал, что либо из одежды или обуви, а также по 10-20 рублей как он выражался на папиросы» [8, арк. 64–65].

Шляхом вибіркової службової перевірки, проведеної у 1939 р., було встановлено, що керівник розстрільної бригади привласнив гроші репресованих громадян у сумі 42 495 крб. [8, арк. 2]: «Абрамович Самуил Моисеевич, работая начальником Уманской тюрьмы и в то же время будучи участником в приведении в исполнение приговоров над осужденными, – занимался мародерством с целью личной наживы. Как нач. тюрьмы и старший по приведению в исполнение приговоров над осужденными – Абрамович лично,

как осведомленное лицо, подготавливал этапы осужденных для направления в Уманское РО НКВД и в процессе подготовки выдавал на руки этапирваемым причитавшиеся им деньги, которые впоследствии, при исполнении приговоров отбирал, присваивая себе, а также частично делился этими деньгами с лицами, участвовавшими в приведении в исполнение приговоров... Установлено, что Абрамович в процессе исполнения приговоров у лиц расстрелянных дулом “Нагана” выбивал золотые зубы, которые и присваивал» [8, арк. 3].

Як стане відомо згодом, С. Абрамович заробляв не лише на мертвих в'язнях, а й на живих арештантах. Начальник охорони уманської тюрми Михайло Галузинський у вересні 1938 р. розповів слідству про вдало побудований злочинний бізнес С. Абрамовича на посаді начальника тюрми: «Об Абрамовиче мне известно следующее: с приездом его на должность начальника тюрьмы, он не старался устранить недочеты, которые имели место по тюрьме, а сразу стал интересоваться хозяйственными вопросами, в первую очередь каждому бросалось в глаза, что он вел ненормальный образ жизни и много занимался барохольством, которое шло ему в карман исключительно за счет арестованных, содержащихся в тюрьме, а именно: Мне как начальнику охраны приходилось давать охрану для надзора за арестованными, которые Абрамович посылал на полевые работы по 30 человек в Уманский с/хоз. институт, несмотря на категорическое запрещение со стороны ОМЗ^{*} это делать, за работу арестованных Абрамович получал от института натурой бочками вино, которого после его ареста осталось несколько бочек в подвале квартиры Абрамовича. Кроме вина, он большими партиями получал фрукты – яблоко, сливы, виноград, все это ему укладывали в подвал заключенные, которые потом о нем отзывались как о помещике царского времени. Благодаря его шкурным интересам из с/хоз. института имело место два побега арестованных. Абрамович категорически запрещал ходить сотрудникам тюрьмы в различные мастерские: портняжную, сапожную, столярную и др. и только потому, что работа, которая там производилась силами заключенных шла только на Абрамовича. В мастерских шились различные пальто, костюмы, обувь, делались диваны, тумбочки, шкафы и кто бы ни спросил заключенных в мастерских чьи они заказы выполняют, то ответ один, что работают Абрамовичу. Следовательно ясно, что

^{*} ОМЗ (рос.) – отдел мест заключения.

Абрамович брал по городу заказы, сдавал их в мастерские за которые получал деньги в собственный карман» [8, арк. 86].

Допущене беззаконня керівним ядром Уманської міжрайонної оперативно-слідчої групи стосовно великої кількості громадян у 1937–1938 рр. зацікавить відповідні правоохоронні органи лише в розпал так званої «берієвської відлиги», коли з ініціативи господаря Кремля Й. Сталіна в 1939 р. розпочалася масова зачистка органів НКВС від тих співробітників, які порушували соціалістичну законність. Надто м'який вирок військового трибуналу військ НКВС Київського округу у м. Умані 10 травня 1940 р. стосовно С. Борисова-Лендермана (3 роки умовно), Григорія Петрова (2 роки умовно), О. Томіна (3 роки

таборів загального режиму) і С. Абрамовича (3 роки таборів загального режиму) [7, арк. 175] мав продемонструвати, як правлячий режим «викорінює зло» в радянському суспільстві. Уникнув суворого покарання й Василь Козаченко, якого військовий трибунал військ НКВС Київського округу наприкінці лютого 1940 р. засудив до 3 років позбавлення волі умовно.

Усебічне вивчення природи та наслідків масових політичних репресій в УРСР у рамках Державної програми підготовки багатотомної серії книг «Реабілітовані історією» сприятиме виявленню та меморіалізації місць масових страт та поховання жертв, відновленню історичної справедливості, ґрунтовному висвітленню трагічних подій в історії України.

Список літератури

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). – Спр. 38195. – Т. 4. – Арк. 239–240.
2. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. : у 2 ч. / упоряд. Сергій Кокін, Марк Юнге. – Ч. 1. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 616 с.
3. ГДА СБУ. – Спр. 38195. – Т. 4. – 343 арк.
4. ГДА СБУ. – Спр. 38195. – Т. 5. – 232 арк.
5. ГДА СБУ. – Спр. 38237. – Т. 2. – 139 арк.
6. ГДА СБУ. – Спр. 38237. – Т. 4. – 230 арк.
7. ГДА СБУ. – Спр. 38195. – Т. 6. – 187 арк.
8. ГДА СБУ. – Спр. 38195. – Т. 1. – 301 арк.
9. ГДА СБУ. – Спр. 38195. – Т. 2. – 298 арк.

O. Bazhan

THE CHAIN OF TERROR: ACTIVITIES OF THE UMAN INTERDISTRICT OPERATIVE-INVESTIGATIVE GROUP OF NKVD IN 1937–1938

“Great social purge” initiated by Joseph Stalin in the middle of the 1930s was scaled for the entire USSR and was planned to address even remote locations of the Soviet state. In 1937–1938, temporary chekist bodies of the NKVD (MROSG NKVD Ukrainian SSR) played a considerable role in effective providing of the ‘terror chain’. In Uman region, this efficient instrument for mass operations emerged in the end of spring in 1937. The MROSG NKVD of the Ukrainian SSR in Uman, covering 12 districts of Kyiv region, was headed by Isai Babych, Solomon Borysov-Lenderman, Oleksandr Tomin, and Vasyl Kozachenko.

In the beginning, the group comprised 10–12 representatives of the regional apparatus and the local district department of the NKVD; however, as there developed a tendency for mass arrest, the number of people active in the judicial scrutiny grew up to 100 people. During the entire period of activity (Spring 1937 – May 1939) executive investigators prepared the so-called ‘album lists’, namely the cases to be reviewed by the UNKVD in Kyiv region, Special Council, and Military Collegium of the USSR Supreme Court.

In the first decade of September in 1937, the Uman investigated group repressed 983 people under the order No. 00447 (“kurkul operation”), including 659 people by the 1st category and 332 people by the 2nd category (489 ‘kurkuls’; 269 criminals; 225 ‘counterrevolutionary elements’).

In addition to gross violations in investigative work, there are records of numerous cases of looting in the activities of the Uman interdistrict operational-investigative group. Based on the archival documents, one can argue that some members of the Uman NKVD department considered participation in executions of the “enemies of the people” as the source of additional income.

Keywords: NKVD, Uman, “great terror”.

Матеріал надійшов 20.03.2016